

FRI-2B.313-2-L-13

BASIC CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE OFFENDER ASSESSMENT SYSTEM

Chief Ass. Svetlin Antonov, PhD
Department of Criminal Law,
“Angel Kanchev” University of Ruse, Bulgaria
Tel.: +359 82888729
E-mail: spantonov@uni-ruse.bg

Abstract: *The report highlights the leading criminological characteristics of the offender assessment system implemented in Bulgarian prisons and probation services. It is the main tool for the study of convicted persons, giving the basic guidelines for the correctional work carried out during the execution of the sentence. Its structure and content are analyzed, which are compared with the achievements of criminological science. The assessment items are presented in the context of the cause of the criminal behaviour, noting their individual and cumulative effects on it. The main task of the report is to clarify the importance of assessment for the correction and re-education of offenders, which is one of the purposes of punishment.*

Keywords: *Criminal behaviour, punishment, assessment of offenders, correctional work, correction and re-education*

Системата за оценка на правонарушителите (системата) се прилага в българските затвори и пробационни служби. Нейното водещо предназначение е да определи вероятността от извършване на ново престъпление, както и вероятността от причиняване на вреди в няколко основни направления. Тя е основният инструмент за изследване на осъдените лица, даващ базовите насоки за извършваната корекционна работа по време на изпълнение на наложеното им наказание или мярка за пробационен надзор. Другото особено важно значение на системата е, че посредством нейното прилагане се идентифицират и класифицират потребностите и мотивите, стоящи в основата на престъпното поведение, причините и условията за конкретното престъпление, множество социални, психологически и биологични характеристики на личността, наличието на когнитивно-поведенчески проблеми, необходимостта от допълнителни специализирани изследвания (напр. психиатрични) и т.н. В зависимост от получените резултати при изготвянето ѝ се съставя индивидуален план на изпълнение на наказанието/мярката при всеки осъден, който следва да направлява процеса на тяхното поправяне и превъзпитание. Всичко това дава възможност за набелязване и прилагане на интервенции, които са най-подходящи и целенасочени с оглед намаляване на риска от рецидив и вреди.

По време на изпълнение на наказанието/мярката чрез нея се следят и управляват установените рискове, измерва се настъпилата промяна през периода на тяхното изпълнение, на определен период от време се променят индивидуалните планове за изпълнение на наказанието/мярката – шест месеца за осъдените на пробация/наложени мерки за пробационен надзор; една година за лишените от свобода.

Системата е създадена в Англия и Уелс, а прилагането ѝ започва през 2002 г. Още от самото начало тя доказва своята пригодност за постигане на набелязаните цели, поради което малко след това започва процесът на нейното внедряване в българските затвори и пробационни служби³²⁴. Най-важната част от този процес е адаптирането ѝ към българската правна система, социалната, икономическата и културната среда³²⁵.

³²⁴ Към него момент пробационните служби са в процес на създаване, след като пробацията беше въведена в българската наказателноправна система през 2002 г. Реално тяхната работа започна през 2005 г.

³²⁵ След изтичане на пет години от нейното прилагане и установяване на някои слабости, системата беше допълнително адаптирана към съществуващите у нас условия и съобразена с някои особености на българската народопсихология.

В структурно отношение тя е разделена на две части. Първата измерва вероятността от рецидив, докато втората оценява вероятността от настъпването на вреди. Тяхното изготвяне е възможно след набавянето на относимата информация, чиито източници са посочени в началото на системата. Основният носител на информация е самият осъден, поради което с него се провежда задълбочено обзорно-диагностично интервю. Другите източници са данни от свидетелството за съдимост, самооценка на осъдения, изпълнение на предишни наказания, полиция, съд, прокуратура, други правоохранителни институции, социални служби, медицински документи, психологически оценки, семейство, приятели, социални мрежи и т.н.

Първата част на системата е структурирана в общо 14 самостоятелни раздела, чиято съдържателна страна и относителна тежест³²⁶ за цялостната оценка е различна.

Настоящо правонарушение е първият раздел. В него се отчита тежестта на извършеното престъпление, наличието на фактически и/или юридически усложнения при извършването му, специализирането на дееца в еднотипни престъпления или тяхната ескалация по тежест, виктимологичен аспект на престъплението и др. Важна част от раздела заемат мотивите за престъпното поведение и условията, благоприятствали неговата проява. Относителната му тежест е 3,13% от общата оценка, като става дефицитен при 60% от максималната му стойност. При криминологичните изследвания, обхващащи личността на извършителите на престъпления, винаги се отделя специално внимание на характера и продължителността на престъпното поведение³²⁷, както и на развитието на мотивационния процес. Тези данни имат пряко отношение към регулиране на тяхното поведение и възможностите за ефективно противодействие.

Криминално минало е вторият раздел. Тук се вземат предвид предишните осъждания, наложените с тях наказания, както и други относими факти – нарушения на различни забрани и ограничения, деструктивно поведение при изпълнение на предишни наказания, криминална многостранност и др.³²⁸ Относителната му тежест е 28,13% (най-висока от всички раздели), като става дефицитен при 44,44% от максималната му стойност. Особено впечатление прави, че криминалното минало не се разглежда като цяло, а се разделя на два периода, всеки от които се оценява поотделно – непълнолетие и пълнолетие. Такъв подход е оправдан, тъй като криминологичните изследвания показват, че все повече се снижава възрастта на извършителите на престъпления³²⁹, както и че колкото по-ниска е възрастта на извършване на престъпление, толкова по-висока е вероятността от рецидивизиране³³⁰. Възрастовата характеристика позволява да се правят изводи относно престъпната дейност и особеностите на престъпното поведение на представители на различни възрастови групи. По-младите членове на обществото най-често извършват престъпления с агресивен и импулсивен характер, докато по-възрастните действат далеч по-осъзнато. Възрастта определя в голяма степен водещите потребности и житейски цели на хората, техните интереси и начин на живот, които неизменно се отразяват в престъпните им деяния.

Нагласи е третият раздел. Съдържанието му обхваща отношението към извършеното престъпление, осъзнаване на мотивите и последствията за жертвата, отношение към правосъдието, наличие на криминални нагласи и тяхната устойчивост, отношение към себе си и обществото. Относителната му тежест е 6,25%, като става дефицитен при 40% от максималната му стойност (най-ниска от всички раздели). Този раздел има най-тясна връзка с причината за индивидуалното престъпното поведение, изведена изрично в криминологичната

³²⁶ Средната стойност на отделните раздели е 7,14%.

³²⁷ Трябва да се има предвид, че някои извършители на престъпления остават ненаказани. Сред тях има такива, които никога не са били привлечени към наказателна отговорност и формално те са с „чисто“ криминално минало. Някои от тях обаче сами споделят за различни форми на престъпна дейност.

³²⁸ В раздела са включени компоненти, които отчитат значението на пребиваването в определена специфична микросреда и поведението на личността в нея – затвора. Тя е изведена в криминологичната наука като значима за формиране на личността на престъпника рецидивист – вж. Айдаров, Й. Криминология, С., 2002, 208-209. В раздела съвсем целесъобразно тя е разширена с влиянието и на други подобни микросреда – пробационна служба, казарма, институционална грижа и др.

³²⁹ Вж. Шопова, П. Основи на приложната криминология, Медиатех, 2015, 122-123.

³³⁰ Вж. Антонян, Ю. М. Криминология, Москва, 2004, с. 55.

наука – антисоциалната насоченост на личността на престъпника (антисоциалните му нагласи)³³¹. Ето защо е напълно оправдан ниският процент, от който той става проблемен. Същевременно разделът е с относителна тежест по-малка от средната за системата, което в никакъв случай не може да бъде подкрепено.

Жилищно устройване е четвъртият раздел. В него се разглежда жилищният статус на осъдения, като се акцентира върху наличието на проблеми в тази насока – липсата на жилище или на нормални битови условия в него, честата му смяна, местоположение в райони с криминално активно население и др. Относителната му тежест е 1,88% (най-ниска от всички раздели), като става дефицитен при 66,67% от максималната му стойност. Следва обаче да се отбележи нещо важно – тежките проблеми в тази насока се отразяват неизбежно и на другите раздели, а тяхното преодоляване е абсолютно необходимо условие за постигане на какъвто и да е напредък с правонарушителя. Жилищното устройване е свързано със задоволяване на основни човешки потребности, поради което липсата на дом генерира автоматично среден или висок риск от вреди. Факторите в този раздел имат връзка със семейството и обкръжението, които са две от микросредите, оказващи най-съществено влияние при формиране на всяка личност.

Семейни взаимоотношения е следващият раздел в системата. В него се вземат предвид възможни вариации на проблемно развитие на посочения период, които носят в себе си криминогенен заряд – липса на семейство, непълно семейство, дълги раздели в семейството, периоди на отглеждане от чужди хора, отглеждане в институция, физически, психически или сексуален тормоз между родителите, както и от родителите спрямо децата, системна употреба на алкохол и/или наркотици в семейството, negliжиране или хиперпротектиране на децата и др. Разделът обхваща и актуалното семейно положение на лицето, отношенията с близките, отношения с децата, както и наличието на осъждани членове на семейството. Относителната му тежест е 5%, като става дефицитен при 50% от максималната му стойност.

Безспорно е в криминологичната наука, че най-важната микросреда, в която се формира личността на престъпника, е семейството. В тази връзка следва да се настоя, че относителната тежест на този раздел трябва да бъде над средната за системата, а не обратното, каквото е настоящото положение. В структурата на самия раздел също е нужно да се направят някои изменения, тъй като цялото детство е събрано в един елемент, докато останалите пет са свързани с актуалното семейно положение и взаимоотношенията с близките. Това не отговаря на реалното значение на годините до навършване на пълнолетие, тъй като това е периодът на най-динамично развитие и формиране на всяка личност, а проблемното му протичане води до отклонения в личността и нейното поведение, които се проявяват през целия ѝ живот.

Обучение и образование е шестият раздел. Той проследява възможните отклонения при развитие на образователния процес – липса на образователен ценз, непосещаване на училище, чести отсъствия, прекъсване на обучението, проблеми с четене, писане, смятане и усвояване на информация, както и отношението към образованието. Относителната му тежест е 3,13%, като става дефицитен при 60% от максималната му стойност. Всички криминологични изследвания ясно показват, че образованието на извършителите на престъпления е по-ниско от средното за общността. В тяхната група има значителен дял на неграмотните, а делът на висшистите е винаги най-нисък. Ето защо и тук може да се направи препоръка за повишаване на относителната тежест на раздела.

Нещо повече – Обучение и образование е разделът съответстващ на следващата микросреда при формиране на личността – училището. Криминогенните фактори в образователния процес могат да бъдат различни: употреба на алкохол и наркотици, много ранно започване на половия живот, схематично водене на учебния процес, липсата на заинтересованост в учителя и ученика, липса на извънкласни занимания с учениците, липса на връзка учител-ученик и учител-родител, занижен контрол и възискателност от страна на

³³¹ Вж. Айдаров, Й. Цит. съч., с. 223 и сл.; Станков, Б. Криминология – теоретични основи, Варна, 2003, с. 289 и сл.

учителите и пр. Прави впечатление, че немалка част от тях изобщо не са обхванати от този раздел.

Трудова заетост е седмият раздел. Той държи сметка за историята и настоящото положение с трудовата заетост на правонарушителя, уменията за работа, взаимоотношенията на работното място и отношението към трудовата дейност³³². Относителната му тежест е 9,37%, като става дефицитен при 53,33% от максималната му стойност. Превантивното значение на трудовата дейност е огромно, но и при нейното упражняване е възможно да настъпят различни нежелани девиации, които да носят криминогенен заряд. Повечето от извършителите на престъпления имат трудова биография, но много от тях често сменят работата си и са имали прекъсвания (понякога значителни) в трудовата си дейност. Това обстоятелство напълно коректно е отразено в раздела. В него дори допълнително се акцентира върху периода преди престъплението – последните две години преди извършването му, което заслужава изцяло положителна оценка. Сред рецидивистите дялът на безработните е най-голям, тъй като престъпната дейност обичайно е превърната от тях в занаят – представлява източник и на доходи. Причините за липсата на трудова дейност също следва да бъдат взети предвид, като тяхната значимост позволява те да бъдат степенувани³³³.

Управление на финансите и доходи е осмият раздел. Той се фокусира върху наличието или липсата на доходи, постоянни ли са или с временен характер, техният източник и неговата правомерност, прекомерното разчитане на финансова подкрепа от трети лица, възможности за бюджетиране, наличието на дългове или други сериозни затруднения за личния/семеен бюджет и др. Относителната му тежест е 6,25%, като става дефицитен при 70% от максималната му стойност. Значението на този раздел е продиктувано от сравнително често срещания корисен мотив при извършването на различни престъпления. Обективизирането на такива мотиви е възможно да се дължи именно на проблеми с доходите, невъзможност да се управляват финансовите средства, пражосничество и пр. Те лежат в основата на мотивационния процес при голяма и важна група престъпления, каквито са тези, притежаващи корисен елемент. В своята съвкупност тези престъпления образуват един от класическите видове престъпност – корисната. Техният относителен дял от общата престъпност е съществен³³⁴, а тенденциите им оказват подчертано значение за развитието на това явление³³⁵. Именно поради това ни се струва, че твърде високият процент, от който разделът става дефицитен, не е съвсем оправдан.

Начин на живот и обкръжение е следващият раздел. В него се набляга върху социализацията, приятелското обкръжение и неговото влияние върху поведението, обичайните дейности през свободното време, експлоатация на другите, безразсъдно и рисково поведение, както и върху други възможни девиации в начина на живот. Относителната му тежест е 9,37%, като става дефицитен при 46,67% от максималната му стойност. Този раздел се свързва предимно с влиянието на приятелското обкръжение, наричано понякога и улицата. Трябва да се признае, че неговото значение нараства чувствително с развитието на обществените отношения, научно-техническия прогрес, както и процесите на миграция и глобализация. Те улесняват комуникацията и обмена на информация между хората,

³³² Във връзка с трудовата дейност е необходимо работоспособността да се разглежда в две направления – степен на работоспособност и умения за работа. Степента на работоспособност е определяща за възможността изобщо да се полага труд, а естеството на заболяването и свързаните с него медицински препоръки определят подходящата работа. Уменията за работа в различни насоки са особено важни за пазара на труда, което увеличава значително възможността за намиране на работа. С обратен знак са случаите, в които такива умения почти липсват или вече не са толкова актуални (т.нар. изчезващи професии).

³³³ Например участието в образователен процес, тежко здравословно състояние (инвалидност), грижа за малки деца или възрастни хора, са причини, които почти напълно могат да оправдаят липсата на работа при някои от извършителите на престъпления. Докато влошената икономическа среда е най-удобният повод за оправдание на липсата на желание за полагане на системна трудова дейност.

³³⁴ Те са най-често регистрираните престъпления.

³³⁵ Важно обстоятелство е, че голяма част от тези престъпления се възприемат директно от обществото, за разлика например от т. нар. престъпления на белите якички, което в действителност е определящо при формиране на мнението им за тях, а и за престъпността изобщо.

разширяване на кръга от лица в обкръжението, което от своя страна позволява взаимното влияние да се засилва. Реално времето за контакт с лица, стоящи извън семейството и училището/работата, се увеличава значително, а това неизбежно влияе много по-съществено при формиране на личността.

Злоупотреба с алкохол е десетият раздел. Водещото в неговото съдържание са нивото и честотата на употреба/злоупотреба с алкохол, здравословни проблеми, свързани с неговата употреба, провеждане на лечения, семейни, професионални и други проблеми поради употребата му, насилствени прояви, провокирани от него, отношение към употребата на алкохол и др. Относителната му тежест е 6,25%, като става дефицитен при 60% от максималната му стойност. Употребата на алкохол влияе стимулиращо върху проявлението на формирани криминални нагласи и други отрицателни личностни качества. Те съществуват най-често в латентно състояние и непосредственото им проявление е предшествано от употребата на алкохол. Така алкохолът влиза в ролята на катализатор на формираните негативни предпоставки от останалите раздели на системата. Неговото място в причинно-следствения процес на престъпното поведение е на условие, позволяващо причината да се превърне в следствие. В отделни случаи много важно, дори единствено, в което може да бъде открито обяснението за поставянето му понякога като причина, както и за завишаване на неговото значение за системата³³⁶. Той занижава чувствително възможностите за рационално мислене, правилна преценка на различни обстоятелства и ситуации, снижава самоконтрола и самокритичността, а това води до значително увеличаване на риска от извършване на престъпление.

Влиянието на алкохола върху престъпното поведение е съществено при насилствената престъпност³³⁷ и при някои престъпления, в които употребата му е част от изпълнителното деяние³³⁸. Същевременно неговото влияние не е толкова съществено при останалите видове престъпност, формирани на база видовете престъпления в НК. Вярно е, че престъпленията срещу личността са едни от най-тежките и е необходимо да се обръща особено внимание в предприеманите мерки за тяхното предотвратяване, но не трябва това да се екстраполира върху всички останали групи престъпления.

Злоупотреба с наркотици е следващият раздел. В структурно и съдържателно отношение той е конструиран аналогично на предходния. Основните различия се състоят в недопустимостта на тяхната употреба дори в минимални количества, вида на използвания наркотик и възможното им разпространение като „професионална“ дейност. Относителната му тежест е 9,37%, като става дефицитен при 46,67% от максималната му стойност. Повисоката му относителна тежест и по-ниският процент на проблемност могат да се обяснят с обстоятелството, че употребата на упойващи вещества има по-голямо влияние върху престъпното поведение. Тя оказва важно значение например и при престъпленията против собствеността, които най-често зависимите лица извършват, за да набавят средства за закупуване на наркотици. Зависимостта към алкохола много по-рядко води до извършване на престъпления против собствеността за нейното задоволяване, същото се отнася и за употребата му като провокиращ фактор към тях³³⁹.

В криминологична наука са изведени като самостоятелни криминогенни явления зависимостите към алкохол и наркотици³⁴⁰. Определяни са като фонове явления на престъпността, т.е. като различни, но много близко стоящи до нея. Подчертава се, че тези

³³⁶ Огромна част от обществото употребява алкохол, включително като злоупотребява с него, без да извършва след това престъпления. Само този факт от действителността е достатъчен, за да изключи пряката зависимост между употребата на алкохол и престъпното поведение. Затова до криминална активност се стига там, където алкохолът намери онези личностни качества, които се проявяват в престъплението – именно тяхната изява е улеснена от въздействието му.

³³⁷ Преди всичко престъпленията срещу личността и някои други единични престъпления – напр. чл. 198, чл. 269-270, чл. 325 от НК.

³³⁸ Например чл. 343б от НК.

³³⁹ Типичният случай в тази насока е престъплението унищожаване и повреждане, което се отличава от другите против собствеността по липсващия користен елемент в него.

³⁴⁰ Вж. Антонян, Ю. М. Цит. съч., с. 442 и сл.

действия не са престъпни, но оказват сериозно влияние върху извършването на престъпления. Данните за тях са много полезни за криминологията, въпреки че характеризират състоянието не на отделен вид престъпност, а на обществения ред и морал. Системната употребата на алкохол и/или наркотици е вид девиация, в чиято основа стоят аналогични причини и условия, на тези, които детерминират престъпното поведение. С други думи, злоупотребата с алкохол и наркотици се подчинява на същите причинно-следствени връзки, които лежат в основата на престъпното поведение. По този начин съответната личност показва склонността си към отклоняващо се поведение, в което се състои и най-важното криминогенно значение на този фактор. Неговото наличие е много ясен индикатор за опасността от рецидив. От друга страна, като едно от най-често срещаните условия, които улесняват извършването на престъпления, те оказват съществено влияние върху индивидуалното поведение, а адекватното им отразяване в системата води до правилно оценяване на риска от рецидив и насочва работата с осъдения в правилната посока.

Емоционални и психологически фактори е дванадесетият раздел. В неговото съдържание фигурират проблеми като емоционална нестабилност, депресивни състояния, неадекватно поведение, тежки наранявания на главата, автоагресивно поведение, психиатрични лечения и терапии, сериозни психологически проблеми и др. Относителната му тежест е 3,13%, като става дефицитен при 60% от максималната му стойност. Особеното в раздела е, че в него са включени някои биологични компоненти, които оказват влияние върху поведението на хората, а в определени хипотези могат да имат своето криминогенно значение. Той е ориентиран предимно към идентифициране на проблеми, свързани с емоционалната стабилност и история на сериозни психологически и психиатрични проблеми. Проследява се връзката на продължаваща във времето емоционална лабилност и психически смущения, довели до търсене на специализирана помощ или лечение, до самонараняване или суициден опит като форма на дезадаптивно поведение. Отчита се и ролята на органически нарушения, които пречат в ежедневието на правонарушителя.

Психичните разстройства заслужават специално внимание в тази връзка, тъй като именно тези нарушения, дори и да са причинени от соматични (телесни) заболявания, оказват значително въздействие върху човешкото поведение, включително престъпното. Според специално проучване сред престъпниците, около 20% от тях страдат от алкохолизъм, психопатия, олигофрения, остатъчна черепна травма, органични заболявания на централната нервна система и някои други психични разстройства, които в преобладаващата част от случаите не водят до невменяемост. Хората с такива разстройства в повечето случаи са и трудоспособни³⁴¹. Работата по тяхното поправяне и превъзпитание е изключително предизвикателна, което налага във всички случаи тя да се осъществява от много добре подготвени служители.

Междоличностни проблеми е предпоследният раздел. Той се концентрира върху уменията за общуване, враждебни и дискриминационни нагласи, агресивно поведение, проблеми с гнева и др. Относителната му тежест е 4,37%, като става дефицитен при 71,43% от максималната му стойност (най-висок от всички раздели). На пръв поглед процентът на проблемност е много висок, но не трябва да се забравя, че разделът има важно значение преди всичко за насилствените престъпления, което оправдава тези стойности³⁴². Затова можем да изведем основното значение на раздела за друг от традиционните видове престъпност – насилствената. Констатирането на проблеми в посочените аспекти е много сериозен знак за повишен риск от насилствени посегателства. На тях трябва да се отдели значително внимание, особено като се вземе предвид крайно негативното влияние на подобни деяния върху отделните граждани. Те в още по-голяма степен влияят върху общественото развитие, както и върху възприятието на престъпността.

³⁴¹ Вж. Пак там, с. 81.

³⁴² Работещият със системата обаче трябва да съобрази възможността в някои случаи числовата стойност да не отговаря на реалната, в резултат на което да подцени нейното значение за престъпното поведение на осъдения – напр. при липса на достатъчно точни данни за такъв тип поведение.

Начин на мислене е последният раздел в системата. В него се разглеждат възможностите за разпознаване, решаване на проблеми и осъзнаване на последствията, поставяне и постигане на цели, импулсивно поведение, възможностите за разбиране на другите и проявяване на абстрактно мислене. Относителната му тежест е 4,37%, като става дефицитен при 57,14% от максималната му стойност. Той има важно значение за механизма на индивидуалното престъпно поведение, където има отношение към подбуждащо-регулативна функция, развитие на мотивационния процес, вземането на решение и неговото последващо изпълнение.

Първата част на системата завършва със схема за оценяване на вероятността от извършване на ново престъпление и профил на ресурсите и дефицитите на осъденото лице. Рискът от рецидив се измерва в тристепенна скала – нисък, среден и висок, което дава ясен ориентир за антисоциалните нагласи на осъденото лице³⁴³. Профилът на ресурсите и дефицитите насочва пряко служителите към положителните или отрицателните характеристики на правонарушителя, което служи за основа на прилаганата корекционна работа с него³⁴⁴. По наше мнение тази част от системата страда от най-съществени недостатъци. Те могат да бъдат обобщени в следните основни направления:

- В някои от най-важните раздели натрупаните точки подлежат на редуциране към по-малка стойност за крайната оценка. Това положение е трудно да бъде разбрано и обяснено. Например в раздела Семейни взаимоотношения, заемащ най-съществената част при формиране на всяка личност, точките се редуцират чувствително, като в определени стойности достигат дори 50%. Не е по-различно положението с раздела Нагласи, съответстващ в най-голяма степен на причината за индивидуалното престъпно поведение.

- Относителната тежест на някои раздели е непропорционална на значението им за целите на системата. Част от тях вече бяха посочени, като тук допълнително ще илюстрираме това обстоятелство. Ще вземем за пример отново раздела Нагласи, който е с относителна тежест от 6,25%, която е под средната от 7,14%. Всъщност, наред с Криминално минало (28,13%), едва още три раздела са над средната стойност – Трудова заетост, Начин на живот и обкръжение и Злоупотреба с наркотици (по 9,37%). Нагласите обаче са продукт от тези раздели, както и от някои други – Взаимоотношения, Образование и обучение и др., като те представляват концентриран израз на негативните процеси и влияния, които са формирали въпросните отрицателни постановки у личността. Именно заради това е нужно нагласите да имат по-високо относително значение, като във всички случаи да превъзхождат разделите, които ги формират.

- Тристепенната скала показва някои слабости, затова е препоръчително рискът от рецидив да се измерва с петстепенна – много нисък, нисък, среден, висок и много висок. По действащата система рискът е нисък, когато крайната оценка е до 40 т., среден – 41-80 т., а висок – над 80 т. Основният аргумент за предлаганата промяна е свързан с твърде широките граници, в които варира всяка отделна степен, което води до доста съществени различия в отделните случаи, когато стойностите са близки до минималния или максималния праг³⁴⁵. Стойностите на отделните степени при петстепенна скала следва да се определят след прецизиране на самата система, но нашето виждане е, че границите трябва да са по-тесни при ниските до средни стойности и да се увеличават при достигане на средните до много високи стойности. Ако вземем за базова сега действащата система за оценяване, петстепенната скала може да

³⁴³ Тя служи както на служителите, ангажирани с изпълнение на наказанието, така и на други органи – напр. съдът и прокуратурата при инициране и разглеждане на съдебни производства във връзка с изпълнение на наказанието.

³⁴⁴ Преди всичко инспекторите социална дейност и възпитателна работа в местата за лишаване от свобода и пробационните инспектори в пробационните служби, които имат основната задача да въздействат поправително и превъзпитателно на осъдените лица.

³⁴⁵ Краен резултат от 10 т. и такъв от 40 т. водят до нисък риск, но между двамата осъдени реално съществува сериозно различие, което неизбежно се отразява върху работата с тях, върху правното им положение при изпълнение на наказанието/мярката, както и върху неговото евентуално облекчаване или утежняване. Същото се отнася и за резултати от 41 т. и 80 т., където рискът ще бъде все среден, но разлика от цели 39 т. прави двата случая съвършено различни.

изглежда по следния начин: много нисък – до 20 т., нисък – 21-40 т., среден – 41-70 т., висок – 71-100 т., много висок – над 100 т.³⁴⁶

Втората част на системата е посветена на оценяване вероятността от настъпване на определени вреди – риск за обществото, риск за самия осъден, риск за изпълнение на наказанието/мярката. Тя се извършва на база наличната информация, като се интерпретира с оглед спецификите на отделните видове риск. При нея не се оценява непременно вероятността вредоносното поведение да бъде и престъпно по своя характер (това е предмет на предходната част) – по-скоро важи обратното, въпреки че границата често е много „тънка“, а понякога и напълно условна.

Рискът за обществото се изразява във възможността да се причинят вреди на други лица или определена група лица. Това могат да бъдат семейство, приятели, колеги, съседни, обществени фигури, непознати и т.н. Рисковите групи могат да бъдат на база етническо, религиозно, сексуално самоопределяне и др. Особено внимание се обръща на риска за служителите, тъй като те са в пряк контакт с правонарушителя и е възможно да възникнат ситуации, които да провокират вредоносно поведение от негова страна³⁴⁷. Този риск обхваща и други служители, които могат да имат досег с осъдения – полицаи, местни органи на власт, длъжностни лица от други институции, работодатели и пр.³⁴⁸ Вероятността да се причинят вреди на деца също има своето конкретно измерение. С нея се оценява потенциалната възможност осъденото лице да застрашава пряко дете/ца, както и участието му в ситуации, които поставят дете/ца в риск от трети лица.

Рискът за самия осъден се изследва основно за автоагресия – самоубийство и самонараняване, както и за уязвимост. Уязвимостта може да бъде резултат от различни фактори: от поведението на другите – напр. преживяно насилие, експлоатация, злоупотреба с доверие и др.; травмиращи житейски събития – напр. смърт на близък човек, раздяла/развод, тежка финансова загуба и др.; от собственото поведение – напр. поемане на риск, импулсивност, емоционална нестабилност и др.; опасения за справяне с условията в затвора – напр. недобра адаптивност, психологически проблеми и др.

Рискът за изпълнение на наказанието/мярката изследва опасността от бягство (лишаване от свобода) или отклонение (пробация, пробационен надзор); укриване – след прекъсване или домашен отпуск при лишаване от свобода, промяна на адрес, телефон и невъзможност служителят да се свърже с него или възпрепятстване на контрола при пробацията; деструктивно поведение по отношение на изпълнението на наказанието – липса на съдействие и затрудняване на работата, умишлено заблуждаване на служителите,

³⁴⁶ Отделните компоненти на скалата могат да получат и нарочни дефиниции. **Много висок: съществува неизбежен риск от извършване на ново престъпление.** Правонарушителят притежава много висок потенциал да извърши престъпление, който е почти непредотвратим. Рискът е перманентен, като престъплението може да има много тежки последици. **Висок: съществуват значителни идентифицирани индикатори за извършване на ново престъпление.** Правонарушителят притежава висок потенциал да извърши престъпление, който би се реализирал при незначителна промяна на обстоятелствата в микросредата или при инцидентно въздействие на благоприятстващи условия (дори при мнима провокация). Рискът е непосредствен, като престъплението може да има тежки последици. **Среден: съществуват идентифицирани индикатори за извършване на ново престъпление.** Правонарушителят притежава потенциал да извърши престъпление, който би се реализирал при промяна на обстоятелствата в микросредата (финансови проблеми, проблеми с жилището, влошени отношения и др.) или при въздействие на благоприятстващи условия (употреба на алкохол или наркотици, виктимно поведение, влошено здравословно и/или емоционално състояние и др.). **Нисък: не съществуват значителни индикатори за извършване на ново престъпление в настоящето.** Правонарушителят може да извърши престъпление, ако настъпи съществена промяна на обстоятелствата в микросредата (загуба на близък човек, загуба на значителни средства, оставане без жилище, прекъснати отношения и др.) или при устойчиво влияние на благоприятстващи условия (злоупотреба с алкохол или наркотици, трайно провокативно поведение, трайна безработица, трайно влошаване на здравословното и емоционално състояние и др.). **Много нисък: не съществува опасност за извършване на ново престъпление в настоящето.**

³⁴⁷ Например несъгласие с начина на изпълнение на наказанието/мярката, отказ да се изготви предложение за облекчаване на правния статус, налагане на дисциплинарни наказания, изготвяне на предложение за утежняване на правния статус и др.

³⁴⁸ Рискът включва лошо отношение, обиди, заплашване, сексуален тормоз, физическо насилие, психически и емоционален тормоз, които могат да се извършат както в работната среда, така и извън нея.

неспазване на графици, нарушения на пробационни мерки; негативно въздействие върху други осъдени – минали и настоящи прояви на насилие, както и сбивания, експлоатация, заплашване, изнудване и пр.; злоупотреба с доверие – отнася се до ситуации, в които може да използва или злоупотреби с упражняване на права или с гласувано доверие (напр. внасяне на неразрешени предмети в затвора при връщане от работен обект извън него, нарушаване на условията при условно предсрочно освобождаване и др.).

И втората част на системата завършва със скала за вероятността от причиняване на вреди, но тя е четиристепенна. **Много висок: съществува неизбежен риск от сериозна вреда** – потенциалното събитие е почти сигурно, че ще се осъществи и въздействието ще е много сериозно. **Висок: съществуват множество идентифицирани индикатори за риск от сериозна вреда** – потенциалното събитие може да се осъществи във всеки момент и въздействието ще е сериозно. **Среден: съществуват идентифицирани индикатори за риск от сериозна вреда** – правонарушителят притежава потенциал да причини вреда, но не е вероятно да я осъществи, докато не попадне в усложнена ситуация или не настъпи промяна в обстоятелствата – не се лекува, загуба на местоживееене, загуба на близък, алкохолна или наркотична зависимост и др. **Нисък: не съществуват значителни индикатори за риск от вреда в настоящето.**

Системата по своята същност представлява криминологично изследване на извършеното престъпление и личността на неговия деец, на чиято основа се извършва и прогностична дейност на индивидуално равнище – по отношение бъдещото поведение на осъденото лице. На тази база се планират и реализират конкретни дейности и мерки (интервенции), имащи корекционен и превантивен характер. Казано по друг начин, тази дейност може да се определи като частно проявление на динамичната страна на криминологията (криминология в действие) – извършва се изследване на престъплението и неговия извършител като частно проявление на престъпността и личността на престъпника, оценяване (типизиране) личността на престъпника, прогнозиране на индивидуалното престъпно поведение, планиране на конкретни мерки и тяхното непосредствено прилагане с корекционна и превантивна цел. Крайната цел на тези дейности е въздействие върху причините и условията, стоящи в основата на престъпното поведение у конкретния правонарушител, за да не се допусне рецидив. Развитието на този процес следва да доведе до постигане на желания резултат – положителна промяна в личността на осъденото лице, понижаване степента или премахване на антисоциалната му насоченост, снижаване или премахване въздействието на криминогенните фактори в неговата микросреда, формиране на умения за правомерно преодоляване на конфликтни и криминогенни ситуации.

Всяка личност се състои от социални, психологически и биологически компоненти. Затова в системата се съдържат съответните им елементи, чрез които да се изведат социалните, психологическите и биологическите компоненти на личността, стоящи в основата на престъпното ѝ поведение. Много важно е да се изведе приблизително точно съотношение между тези структурни елементи, тъй като в зависимост от относителната им тежест при определяне на поведението на правонарушителя, те ще трябва да получат своето надлежно място в системата. Липсата на посоченото съответствие ще доведе до отсъствието на баланс в оценката и до нейното „изкривяване“, а това няма как да не изиграе отрицателна роля при реализиране на поставените цели.

Базовата и най-важна насока на системата е отчитането на причините и условията, лежащи в основата на индивидуалното престъпно поведение. В тази посока трябва да бъде изградено и съотношението между отделните елементи на оценката (разделите), както и в тяхната самостоятелна структура. Ясното разграничение на причините от условията и ролята, която те имат в детерминирането на престъпното поведение, ще доведе до съответствие на оценката със социалните, психологическите и биологическите реалности в осъдения и тяхното влияние върху спазването от негова страна на правно регламентираното поведение. Това е условие, без което не може да се реализира адекватна и целесъобразна корекционна работа при изпълнение на наказанието/мярката.

Отделните раздели в системата съдържат съответни криминогенни фактори, които в своята съвкупност извеждат детерминираността на престъпното поведение на оценяваното лице. Всяка оценка трябва да се основава на достатъчно и достоверни данни, които да бъдат логически правилно анализирани и синтезирани. По този начин преценката за причините и условията за индивидуалното престъпно поведение на оценявания ще има практическо значение и на нейна основа ще се изведат всички дефицити и проблеми, чието преодоляване ще намали вероятността престъпното поведение да се прояви занаяпред³⁴⁹. Задължително се посочва значението на всеки криминогенен фактор и неговото влияние върху бъдещото поведение на правонарушителя. Особена важност има и преценката дали факторите, имащи значение за настоящото или предишни престъпления, все още са актуални – напр. от последното осъждане е изминал дълъг период от време, а настоящото е в резултат на конфликт, който вече е преодолян.

Цялостната ни оценка за системата е, че тя е съобразена с теоретичните постановки за личността на престъпника и индивидуалното престъпно поведение, проведените теоретични, емпирични и смесени изследвания, практическите наблюдения и експертни оценки за този криминологичен феномен. Изградена е на научно-методологична основа и съдържа в себе си елементи относно: основните характеристики в личността на престъпника; формиране на личността на престъпника; социални, психологически и биологични особености в личността на престъпника; причини и условия за престъпното поведение; механизъм на индивидуалното престъпно поведение; причини и условия за престъпното поведение на конкретния деец; виктимологичен аспект в поведението на дееца; типология на престъпника и др.³⁵⁰ Отговаря на водещите характеристики на българското наказателно и пенитенциарно право, което я прави годно средство за постигане на заложените цели. Нейното допълнително усъвършенстване обаче ще има за последица повишаване ефективността на работата с осъдени лица. Това неминуемо ще се отрази положително върху процеса по постигане целите на наказанието, а оттам и върху нивата на престъпността изобщо.

The report signifies the results of the activities of project No. 2022-UF-01, financed by the Scientific Research Fund of the University of Ruse.

³⁴⁹ В преценката на служителя не трябва да се съдържат предположения и оценки, които не почиват на събраната информация за лицето. Формираното вътрешно убеждение у оценявания следва да се базира на известните му факти за осъдения и неговото поведение, а не обратното – да се вземат предвид основно фактите, подкрепящи създаното се мнение у служителя, а останалите да се negliжират или омаловажават.

³⁵⁰ Много трудно е всички тези взаимосвързани проблеми, но и притежаващи самостоятелно значение, да бъдат развити детайлно в самия инструмент. Затова те намират своето развитие в докладите, които се изготвят след всяка оценка. В тях изготвящият ги служител анализира и синтезира по-подробно постъпилата информация, както и детайлизира отделни елементи на оценката – най-често ресурсите и дефицитите на правонарушителя. На тяхна основа се поставят целите на корекционната работа и се планират задачите (стъпките) за постигането им, които се съдържат в индивидуалния план за изпълнение на наказанието. Връзката между системата, доклада и плана е интегративна.